

БЕЛЕ-КУЛА

ХРАМ ОД

Пише Драшко ЖИВКОВИЋ

ЖИВОТА

Давно изгубљена битка и огроман број погинулих, са чијим телима је победник изразито нехумано поступио, захваљујући моралној снази Синђелићевог поступка и коначном резултату вишевековног сукоба, добила је ново значење – жртвовање које има смисла

На периферији Ниша, поред некадашњег цариградског друма, унутар мале цркве налази се јединствена грађевина – Беле-кула. Изграђена као знак упозорења бунтовним Србима, данас је национални споменик. Али зашто баш кула од лобања, а не нешто друго? Од куда таква идеја и да ли је збиља јединствена? Како је могуће да једна непријатељска творевина прерасте у национални споменик? Да бисмо одговорили на ова питања, потребно је вратити се у историју знатно даље од српско-турских односа, а потом указати на неке специфичности процеса изградње националног идентитета Срба у деветнаестом веку. Да бисмо осветлили природу једног специфичног споменика, понекад је потребно одговорити и на питања шта он није.

Бој на Чегру и изградња Беле-куле

О боју на Чегру довољно се зна тако да је умесно, у кратким цртама, поновити само најважније. У пролеће 1809. године српски устаници угрожавали су Ниш, тада значајан регионални центар у европском делу Отоманског царства. Крајем априла устаничке јединице долазе наомак града и почиње једномесечна, мање или више интензивна борба у покушају уласка устаника у град. Опкољеним нишким Турцима непрекидно су стизала појачања из ближих турских гарнизона. Последњег дана маја, 19. по старом календару, ојачани турски одреди нападају најистуренији српски логор смештен на узвишењу Чегар. Не добивши неопходну помоћ и схвативши да неће успети да одржи шанац, ресавски војвода Стеван Синђелић уништа-

ва складиште са муницијом. Том приликом експлозија је уништила комплетан шанац и Србе и Турке у њему. Према проценама, у шанцу и приликом несрећеног повлачења након експлозије страдало је између три и четири хиљаде устаника. Победа на Чегру и деблокада Ниша отворили су Турцима могућност напредовања долином Мораве.

За потребе објашњења настанка Ђеле-куле важно је оно што је уследило након битке. Заповедник Ниша Хуршид-паша најпре је наредио да Срби из околине Ниша све погинуле са Чегра закопају у јарак. Већ сутрадан, како преноси извор, одлуку је променио и наредио да се тела српских устаника ископају и растури по пољу како би их оглодали лешинари. Нова одлука није ни стигла бити извршена, а већ је уследила коначна – на периферији Ниша требало је сазидати кулу у коју ће бити узидане главе устаника. Шта можемо рећи о поступку Хуршид-паше на основу изнетих података? Ако је одлука неколико пута мењана, изградња куле трајала неколико месеци и цео подухват није прошао без трошкова, сигурно да није била последица тренутног расположења већ осмишљен поступак са јасним циљем. Циљ је очигледно био застрашити српско становништво и сузбити устанички елан. Но, суровости ту није крај. За потребе зидања куле раји је наметнут посебан порез, српске ћурчије добиле су задатак да лобање уреде за потребу зидања, а расписана је и награда од двадесет пет гроша за свакога ко донесе српску главу. Већ крајем лета исте године та застрашујућа грађевина била је готова.

Ђеле-кула није одувек била онаква каквом је данас знамо. За њен тачан опис најчешће се узима забелешка коју је оставио Исидор Стојановић, први српски ау-

тор који је детаљно забележио изглед куле приликом посете Нишу 1846. године. Према његовом опису, то је четвороугаона грађевина висока „петнаест стопа и четири палца“. Имала је 56 редова са по 17 глава – укупно 952 главе. Кула је била покривена црепом, који је у време Стојановићеве посете већ био у лошем стању.

Од Џингис-кана до Хуршид-паше

Да би се у потпуности осветлила позадина изградње такве грађевине, потребно је приказати историју сличних подухвата у Османском царству, али и знатно пре њега.

Међу номадским народима Азије освајање је подразумевало, између осталог, и потребу да се освојена територија на неки начин омеђи и суседно племе упозори да се од постављеног белега надаље простире туђа земља. Равничарски терен азијских степа условио је да се у ту сврху најчешће користе разне камене гомиле. Суровост времена, архаичне религијске представе, које су мало значаја придавале људском животу, те потреба да се потенцијални противник заплаши довеле су до идеје о употреби људске главе као камена међаша, путоказа или знака упозорења.

Према хроникама на које се позива Рене Гусо у књизи „Царство степа“, историја подизања кула и пирамида од људских глава потиче још из времена стварања монголске државе. У немогућности да на други начин држе под контролом становништво освојених територија, Монголи су често прибегавали његовом масовном убијању. То је довело до нестанка целих племена и народа и створило услове за појаву застрашујућих грађевина. Прва забележена пирамида од лобања потиче из 1221. године и Џингис-кановог освајања Персије. Из потребе да задовољи сестрину жељу за осветом, изазвану смрћу њеног супруга у неком походу, Џингис-кан пред зидине једног од освојених градова гомила одсечене главе побијеног становништва. Праксу застрашивања становништва Монголи су настави-

ли и приликом освајања осталих блискоисточних земаља. Тако је 1258. године приликом заузимања Багдада, у намери да га, након деценијског опирања монголској доминацији, потпуно уништи као културни, привредни и политички центар и као могуће језгро неког будућег отпора, Хулагу-кан, Џингис-канов унук, побио скоро целокупно становништво претходно сазидавши кулу од глава најумнијих људи, у то време врло развијеног града, који су пред њега послати као преговарачи. Број убијених који се наводи у хроникама вероватно је претеран, али то не умањује свирепост освајача која у арапском свету ни до данас није заборањена.

Будући да се монголска држава на тлу Азије није могла одржати као творевина трајнијег карактера, монголски освајачи након Џингис-кана и његових наследника инсистирали су на свирепости као мери застрашивања покореног становништва, покушавајући на тај начин да истакну трајност монголске власти и снаге. Врхунац таквог приступа достигнут је у време обновљене монголске државе под Тамерланом. Привредно и културно инфериорна у односу на суседе, Тимурова држава је као једино средство на располагању имала голу силу, која је производила страх код становништва Персије, Отоманског царства, Сирије и Египта. Упечатљив начин застрашивања становништва освојених подручја био је подизање пирамида од глава. Скоро по правилу такве грађевине ницале су у околини градова који су пружили значајан отпор монголским освајачима. Према изворима, које у историјском приказу великих азијских освајача користи Грусо, од 1382. до 1401. године пирамиде, куле и минарети од одрубљених глава ницале су након освајања Хорасана, Кандахара, Исфохана, Делхија, Алепа, Багдада... Ефикасан начин да се становништво, на периферији царства коју је тешко контролисати, трајније заплаши био је подизање сабласних грађевина, о којима су глас ширили војници, ходочасници и трговци. Такве куле постале су икона Тамерланове владавине.

Ипак за даље ширење идеје о кули од лобања као средству понижавања и застрашивања становништва освојених подручја најзначајнија је она подигнута након чувене битке код Ангоре 1402. године. Сукоб две исламске државе, од којих је једна, Османска, напредујући након продора на Балкан покушавала да се стабилизује и од номадске творевине прерасте у стабилну државу налик европским, и друге, Тамерланове, чија је снага почивала углавном у војном потенцијалу, завршен је поразом Турака, након кога ће уследити вишегодишњи рат међу Бајазитовим синовима. Пораженим Турцима Тимур је желео да покаже да их не сматра достојним противником, већ их изједначава са многим од побуњених градова или области чији је пркос лако сузбијао подизањем грађевина од лобања. Тако ће на месту на коме се одиграла битка, недалеко од данашње Анкаре, подићи кулу која ће дуго опомињати Турке на понижавајући пораз.

Осим што је битка код Ангоре утицала на то да дуго своју историју деле на време пре и после пораза, она је за Турке значила и директан сусрет са свирепим обележјем моћи победника и немоћи пораженог, који се неће либити да и сами употребе у вековима који су долазили. Осврт на прилике у којима су турски султани или војни заповедници градили куле од лобања значајан је за разумевање настанка нишке Ћеле-куле. Већ Мехмед Фатих, освајач Константинопоља, осетио је потребу да треба да подигне једно такво обележје. Након похода у Молдавији 1476. године, чији резултати су били неочекивано лоши, тим пре што је и сам султан учествовао у њему, подигнута је кула од лобања погинулих молдавских војника. Срамота због изостанка очекиване победе, коју није могло донети ни лично султаново учешће у походу, морала је бити надокнађена свирепишћу исказаном на телима мртвих непријатеља.

Његов пример следио је султан Селим Страшни. Након победе над мамелучким султанатом, који је три века господарио Египтом и Сиријом и био најозбиљнији османски ривал на Блиском истоку, Селим је спровођењем низа репресивних мера намеравао да сузбије сваку могућност обнове утицаја тог некада моћног војног реда на становништво освојених подручја. Један од симбола новоустоличене моћи Османског царства над Египтом била је и кула од мамелучких лобања подигнута на Нилу 1517. године.

Најбоље документован и чини се најзанимљивији пример куле подигнуте од лобања је онај из 1578. године, везан за један од многих турско-персијских ратова. О њеном настанку нас, у биографском приказу Мехмеда Соколовића, обавештава Радован Самарџић. Увучени у борбу на неприступачном терену Турци ће из једне од битака са почетка рата, вођеног од 1578. до 1603. године, изаћи као победници, али са толиким губицима да никаквом слављу није било места. Да би раширили страх међу становништвом пограничне области, која је била често поприште турско-персијских сукоба, командант османске експедиције Кара-Мустафа паша Соколовић одлучио се за подизање куле од око пет хиљада глава погинулих персијских војника. Милан Ранђеловић у тексту „Ћеле-куле у војној традицији туранских народа“ износи претпоставку да је Кара-Мустафа, као један од образованијих великодостојника свог времена, био задужен и за васпитање и образовање османских принчева, знао за свирепост монголско поступање приликом освајања Персије и да његово опредељење за подизање такве куле можемо приписати намери да код Персијанаца пробуди давнашњи страх, а османску војску прикаже као опасност равну некадашњим монголским освајачима, о којима је међу становништвом Персије било живо предање. О тој кули од лобања, као и свим претходно поменутих, знамо искључиво из литературе, ниједна није сачувана.

Шта је заједничко нишкој Ћеле-кули и осталим сличним грађевинама које су подигли Турци? Нису куле од лобања подизане ни после сваке победе ни у свакој освојеној земљи. Имали су Турци и већих победа од оне на Чергу и важнијих војсковођа од Хуршид-паше. Упоређењем описаних случајева можемо рећи да је свака подигнута после тешке и скупо плаћене битке, у ситуацији у којој коначни исход похода није био тако изванредан, а потреба за застрашивањем становништва као потенцијалног непријатеља велика. Латентна функција куле могла је бити подизање морала сопствене војске пољуљаног великим губицима. Ипак, имали су Турци много таквих похода за неколико векова доминације на тремећи континената. Очигледно, био је потребан и заповедник посебног менталног склопа спреман да нареди тако нешто. Ћеле-кула је у том смислу служила као речита легитимација личног успеха амбициозног појединца у тренутку у коме тај успех није био тако изванредан.

Различите перспективе: Срби, Турци, Албанци

У времену од изградње 1809. па све до ослобођења Ниша од Турака 1878. године Ћеле-кула је, може се рећи, била споменик у настајању. Подигнута са намером да за-

НЕКА ЧУВАЈУ ОВАЈ СПОМЕНИК!

Нису само Срби и поданици Отоманског царства имали прилику да се сусретну са Ћеле-кулом, успоставе однос према њој и пренесу свој утисак другима. Као што су у Тамерланово време трговци и ходочасници преносили приче о застрашујућим грађевинама које је он подигао, тако су и западноевропски путописци преносили причу о нишкој Ћеле-кули по слободним европским земљама. Опис куле и објашњење њеног настанка служили су као најбољи пример антицивизацијског карактера Отоманског царства. Први и вероватно најдирљивији страни запис о њој потиче из 1833. године, када је француски песник Алфонс де Ламартин на повратку са Блиског истока посетио Ниш. Описујући неочекивани сусрет са кулом он пише: „Та равница била је поље смрти тих племенитих устаника, а споменик њихова гробница. Поздравих погледом и срцем земне остатке тих јунака чије су одрубљене главе постале међе независности њихове отаџбине. Србија у коју смо улазили, сада је слободна, а из куле Срба изгинулих за своју земљу планински ветар је измамљивао песму слободе и славе! И Ниш ће ускоро бити у њиховим рукама. Нека чувају овај споменик! Он ће учити њихову децу колико вреди независност једног народа, показујући им коју су цену њихови очеви за њу платили.“ Одрастао у револуционарној и Наполеоновој Француској, Ламартин је био свестан значаја споменика за креирање колективног памћења. Петнаест година пре откривања првог споменика у Србији и скоро пола века пре ослобођења Ниша, он је био потпуно свестан значаја који Ћеле-кула може имати за изградњу националног идентитета у ослобођеној Србији.

ГЕНЕ-КЫЛА

плаши и од побуне одврати српско становништво, она је у међувремену постала много више. Очекивано, та архитектонски скромна, али симболички врло снажна грађевина имала је различит значај за православно српско и муслиманско становништво не само Ниша него и овог дела Балкана.

Шта су Срби могли видети гледајући кулу? Најпре знак једног значајног војничког пораза. Пораза који је значајно неуспех у покушају ослобађања Ниша, а посматрано у ширем контексту био је значајан за исход Првог српског устанка у целини. Но, немогућност да се поразу гледа у очи на тако директан начин брзо је у први план изнела разлоге који пажњу скрећу на појединачно и субјективно, чинећи реалност подношљивијом. Реч је, наравно, о неслози и издаји. Тако историчар Живан Живановић, описујући Ћеле-кулу, даје своје виђење њеног значаја за Србе: „А Србин кад поред Ћеле-куле прође, треба капу да скине и да се памети научи: да смо ми Срби често имали најмање онога што нам је највише требало, а то је – Слога. Иако је Ћеле-кула споменик српскога јунаштва, он је за ону другу половину – споменик српске неслоге!... И вечно ће проклетство

остати на војводи Милоју Петровићу или ма ком другом кривцу који је на пушкет са осталима гледао... и није хтео да сиђе, нити је војсци дао да брат брата брани.“ У књизи „Живот и дела великога Ђорђа Петровића Карађорђа“ Константин Ненадовић, окривљујући једнако и Милоја Петровића и Петра Добрњца, потпуно у народном духу пише: „Но било како му драго обојица гледајући своју браћу како јуначки гину и не притећи им у помоћ... они су криви. Па зато заслужили су презрење, а и божија казна доцније стигла је обојицу.“ Предање, преточено у понеку писану реч, добило је коначан облик. Поред архинепријатеља, жртава и јунака, народ је именовао кривце и издајнике. Позитивна страна споменика, јуначко саможртвовање војводе Стевана Синђелића и ресавских устаника, могла је избити у први план. Срби у кулу почињу гледати са пијететом.

У почетку, међутим, није било сасвим тако. Немогућност да се антиципира значај који ће кула добити у будућности, недостатак било каквог искуства везаног за споменике и споменичку културу и празноверје великог дела неписменог и непросвећеног становништва допринели су да од првобитног изгледа грађевине не остане много. Осећа-

ВИДОВДАН У ЛОНДОНУ

У Цркви Светог Павла у Лондону 1916. обележен је Видовдан. Том приликом владика Николај Велимировић обратио се најугледнијим Британцима у намери да додатно побуди пажњу присутних на страдање Србије, која је у том тренутку била окупирана, а краљ, влада, институције и остаци војске на територији друге земље. У свом говору Велимировић је Ћеле-кулу употребио као симбол вишевековног жртвовања Срба на бранику европских вредности, дајући јој на тај начин значај који превазилази један устанички бој и однос српског становништва према кули од времена подизања до 1916. године. Тај говор може се сматрати врхунцем у процесу осмишљавања значења Ћеле-куле. Владика је том приликом рекао:

„Господо и пријатељи!

Дошао сам из Србије, из Европске поноћи. Тамо нигде ни зрачка светлости. Сва је светлост побегла са земље на небо и једино нам одозго светли. Па ипак, ми нејаки у свему, сада овако, јаки смо у нади и вери, у скоро свануће дана. Захвалан сам лорду архиепископу кентербериском, који ми је омогућио да на свети Видовдан, овог лета господњег 1916. године, у овој прекрасној цркви Светог Павла, пред његовим Височанством краљем Џорџем Петим и најугледнијим Енглезима могу да вам се обратим.

Господо и пријатељи!

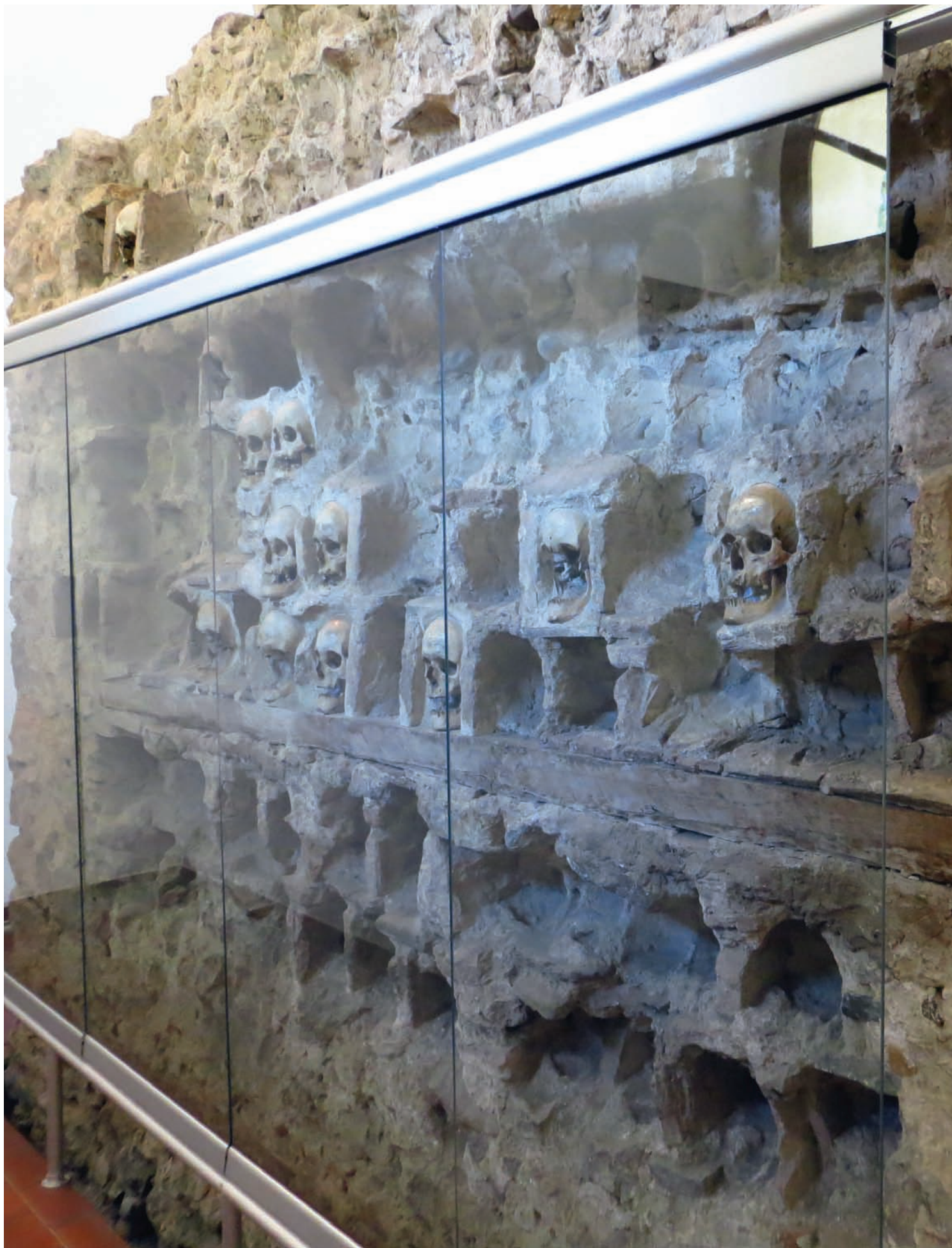
Цео дан јуче провео сам разгледајући овај величанствени храм, који је понос Енглеске и Хришћанства. Ја сам видио да је он саграђен од најскупоценијег материјала, донесеног из разних крајева империје, у којој сунце не залази. Видео сам да је саграђен од гранита и мермера, које су испирали таласи стотине мора и океана. И да је украшен златом и драгим камењем, донетим из најскупоценијих рудника Европе и Азије. И уверио сам се да се овај храм с правом убраја у једно од архитектонских чуда света.

Но, господо и пријатељи! Ја долазим из једне мале земље на Балкану, у којој има један храм, и већи, и лепши, и вреднији, и светији од овог храма. Тај храм се налази у српском граду Нишу и зове се Ћеле-кула. Тај храм је сазидан од лобања и костију мог народа. Народа који пет векова стоји као стамена брана Азијатском мору, на јужној капији Европе. А кад би све лобање и кости биле узидане могао би се подићи храм триста метара висок, толико широк и дугачак, и сваки Србин би данас могао подићи руку и показати. Ово је глава мога деде, мога оца, мога брата, мога комшије, мога пријатеља, кума. Пет векова Србија лобањама и костима својим брани Европу да би она живела срећно. Ми смо тупили нашим костима Турске сабље и обарали дивље хорде, које су срљале као планински вихор на Европу. И то не за једну деценију, нити за једно столеће, него за сва она столећа која леже између Рафаела и Ширера. За сва она бела и црвена столећа у којима је Европа вршила реформацију вере, реформацију науке, реформацију политике, реформацију рада, реформацију целокупног живота. Речју. Када је Европа вршила смело кориговање и Богова и људи из прошлости, и када је пролазила кроз једно чистиште, телесно и духовно. Ми смо, као стрпљиви робови, ми смо се клали са непријатељима њеним, бранећи улаз у то чистиште. И другом речју. Док је Европа постајала Европом, ми смо били ограда њена, жива и непробојна ограда, дивље трње око питоме руже.

На Видовдан, 1389. године, Српски кнез Лазар, са својом храбром војском, стао је на Косову Пољу, на браник Хришћанске Европе, и дао живот за одбрану Хришћанске културе. У то време Срба је било колико и вас Енглеза. Данас их је десет пута мање. Где су? Изгинули, бранећи Европу. Сада је време да Европа Србији врати тај дуг!”

ГЕНЕ-КЪЛА

јући потребу да сахране остатке погинулих ратника Срби су кришом, у тамним ноћима, ризикујући бес Турака који су кулу чували, вадиле и односили лобање из грађевине. Неки пролазници и путници узимали су зубе или делове кости као амајлију, верујући да чувају живот и здравље и доносе срећу. Није Ђеле-кула била једина жртва оновременог сујеверја. Однос према њој био је само део шире слике. Како преноси Иван Јанковић, пишући о историји смртне казне у Србији, у делу земље који је Другим српским устанком био ослобођен и у коме су српске власти спроводиле правду, маса народа стицала се на губилишта покушавајући да од погубљеног осуђеника отргне макар тканину која је удове штитила од тешких и неудобних окова. Постоје и сведочанства, која нам преноси историчарка религије Радмила Радић, да је старо Ташмајданско гробље у Београду морало бити ограђивано и чувано да би се спречило ископавање костију које су појединци користили за враџбине. Проћи ће деценије док народ не стекне свест о потреби поштовања мртвог тела и гроба.

Како је време одмицало, а свест о потреби коначно ослобођења од Турака бивала све јача, тако је и тада већ руинирана кула добијала ново значење. За Ђеле-кулу се тада већ чуло у свим крајевима које су насељавали Срби. Постала је место које су људи желели да обиђу и виде. Постала је место својеврсног ходочашћа за које су се, нарочито међу нишким Србима, везивали мистични догађаји који су указивали на колективно расположење у годинама које су претходиле српско-турском рату. Тако се међу српским народом у том периоду проносио глас да се пред кулом свако ујутро или предвече може видети старац са гулама. Повезујући гуслара као симбол чувања и преношења идеализоване слике прошлости са несахрањеним остацима изгинулих устаника, колективна свест сместила је бој на Чегру у народну митологију, дајући му судбински значај. Низ сличних прича водио је у истом правцу. Кости јунака, не први пут и не само у Србији, постале су залог будућих победа. Знајући да граница иза које Срби сами уређују свој живот није далеко и осећајући да се на коначно ослобођење Ниша и Јужне Србије неће још дуго чекати, Срби почињу гледати на Ђеле-кулу очима будућег победника, приписујући јој прве обресе једног од култних места нације. Тај процес биће доведен до краја тек успостављањем српске државне власти над Нишом.

Као што је била позната међу српским и осталим православним становништвом много даље од Ниша, Ђеле-кула је на посебан начин доживљавана и међу муслиманским становништвом балканског дела Отоманског царства. Иако нема турских докумената о тој грађевини, путописци који су током деветнаестог века посетили Ниш преносе нам да је нишко муслиманско становништво кулу доживљавало као својеврстан знак надмоћи над хришћанском рајом. Дobar пример таквог односа бележи Алфонс де Ламартин приликом посете том граду. Покушавајући да нешто више сазна о грађевини са кавом се срео први пут, објашњење је потражио од турских коњаника који су пратили његов караван на улазу у град. Речено му је да је у кулу узидано петнаест хиљада глава побуњеника из последње српске буне. Такво очи-

гледно претеривање говори да је већ тада међу Турцима кула имала статус обележја велике победе.

Потреба за таквим моралним бедемом постајала је све актуелнија што је био ближи неминовни рат за ослобођење Јужне Србије. Империја у опадању, називана у то време „болесник на Босфору“, упркос покушајима модернизације тешко да се могла одупрети догађајима који су предстојали, а њено становништво је то свакако могло да осети. Будући да је одолевала времену и да су се локални Турци са њом саживели, уместо места које вреди заобилазити, кула је постепено постала саставни део шире амбијенталне целине. Током 1860. поред ње је подигнута чесма, а неколико година касније и конак у коме су дочекивани турски великодостојници приликом посете граду. Нешто касније недалеко од куле подигнута је војна болница, коју је након ослобођења Ниша користила и српска војска. Можда је локалној администрацији посрнуле империје импоновало постојање једног таквог знамења?

Како наводи Феликс Каниц, који је од 1860. до 1897. године неколико пута посетио Ниш и оставио значајне записе о настанку, изгледу и стању Ћеле-куле, неки хуманији турски управници тог града били су вољни да је уклоне, али из страха од реакције „нишке муслиманске светине“ нису исказали ту врсту пажње према хришћанском становништву. Према мишљењу историчара Милана Милићевића, управо постојање Ћеле-куле учиниће да иначе дубок јаз између српског и муслиманског становништва Ниша остане непревазиђен до ослобођења.

Историјски извори и народно предање, које је Вук Караџић сачувао од заборава у епским песмама које је записао, преносе нам податке о учешћу арбанашких племена у бојевима против устаника, па тако и у боју на Делиграду, који је уследио након боја на Каменици односно Чегру. Из песме „Бој на Делиграду“ види се да су у редовима турске војске учествовале и бројне арбанашке ордије под командом племенских старешина. Исте трупе учествовале су, разуме се, и у боју на Чегру.

Занимљив приказ боја и учешћа арбанашких ратника из Дренице у њему даје нам песма „Kulla krenash“, која је забележена у Клини 1934. године. Песмом посвећеној учешћу и страдању једног албанског ратника народно предање бележи и настанак Ћеле-куле. Епска песма, као продукт колективне свести, може се узети као извор за разумевање односа албанског муслиманског становништва према боју и свом учешћу у њему, али и доживљаја Ћеле-куле. Песма говори следеће:

„Од Прокупља до Ниша
Пуно нам је поље дервиша
Дервиши клањају
Молитве не прекидају
Зефир Кутра вришти:
Удри царе и Мухамеде,
Удрите царски синови,

Јер нам се отворише врата раја!”

У стиховима се јасно показује да се боју даје верски карактер. Без обзира на то да ли су засновани на веро-

достојним чињеницама, они указују на јаку религијску компоненту у односу становништва према њему. Учесницима боја, коме се приписује карактер светог, обећава се надземаљска награда.

Ко је Зефир кога песма спомиње? То је Зефир Курта из дреничког села Лауша, племенски барјактар. Његове врлине су у предању постале надљудске, својствене безмало митском бићу:

„Зефир са перчином разбарушеним

Целом шанцу прави сенку.”

или нешто даље у песми:

„Као Зефир не постоји,

Као кандило жари му се тело.”

Таквом јунаку, који је како песма каже „први у ордији”, чак и љути непријатељ одаје признање:

„Карађорђе шаље глас:
У седам логора ко је први?
Зефир Курта барјактар!”

Не описујући детаљније смрт јунака, могуће због тога што је погинуо у експлозији на Чегру, стихови кажу:

„Начинимо Зефиrow гроб турбе,
А од глава ђаурских!”

Необичан јунак за смрт на бојном пољу, дакле, за службу је и несвакидашњи споменик. На тај начин народно предање даје оправдање подизању Ћеле-куле, претварајући је у надгробни споменик посвећен једном јунаку и његовој заслуженој војничкој слави.

Ћеле-кула као место сећања — од рушевине до цркве

Турци кулу нису срушили, али последњих деценија управљања Нишом нису ни улагали у њено одржавање, тако да је грађевина с временом пропадала. Лобање су упркос забрани полако одношене. Кула се на крају урушила и отприлике онаква каквом је данас знамо, дочекала ослобођење Ниша од Турака 1878. године. Тада почиње њен нови живот. Нове друштвено-политичке околности у којима се нашао ослобођени Ниш диктирале су развој новог поимања Ћеле-куле. Наравно, ново гледање на необичну грађевину било је првенствено српско, јер је падом Ниша за Турке одједном и неповратно изгубљен хоризонт на коме су били и победа на Чегру и застрашујућа грађевина подигнута са намером да застраши устанички расположење Србе.

Одмах по ослобођењу Ниша, 11. јануара 1878, кнез Милан је, како је записао Феликс Каниц, одјашао до Ћеле-куле и пред њом се помолио за покој душа изгинулих устаника. Осмишљеним поступком владара, који није могао остати непримећен, кула је већ првог дана слободе почела да добија нови смисао, који се, истина, латентно развијао током последњих деценија турске владавине. Ако су нишки Срби до тада кришом испољавали дивљење према сенима погинулих устаника и тихо негодовали против лажне слике о сопственој снази коју су у тој грађевини видели локални Турци, кнез је својим првим поступком по уласку у град преокренуо слику стварности и ставио и Турцима и Србима до знања чије виђење куле је од тог дана постало меродавно. Будући да је држава та која има снагу да утиче на избор садржаја из прошлости који ће бити део колективног памћења и намеће критеријуме према којима ће се ти садржаји тумачити, било је лако претпоставити да ће се у новој држави Хуршид-пашин поступак сматрати варварским, а Срби ће се кули од тад па надаље јавно клањати исказујући поштовање жртви устаника. Ту није било места никаквом компромису с обзиром на то да је у виђењу Ћеле-куле садржана слика прошлости коју је нова власт наметала на тек ослобођеним територијама.

Наравно, за сваки значајнији корак у правцу прекомновања значења турске грађевине у српски споменик коришћене су годишњице боја на Чегру. Већ је прва искоришћена за увођење куле у национални култ. У присуству кнеза одржан је свечани помен, а почело је уређење простора око куле. Тек ослобођене територије морале су што пре да буду и на симболичком нивоу уведене у нову националну државу. По ослобођењу јужних крајева младој српској држави био је потребан белег који ће те крајеве легитимисати као само њене, а становништву ослобођених области показати да поседује нешто што цело српство види као достојно дивљења. Регионалне, историјске и културолошке разлике су путем снажног симбола морале да буду избрисане.

Међутим, није било лако ту атипичну грађевину сврстати међу споменике, тим пре што је споменичка култура тек била у зачетку и кретала се у простору између сакралног и секуларног. Било је потребно време да се пронађе компромисно решење између хришћанске и људске потребе за достојним сахрањивањем земних остатака оних који су погинули као устаници и потребе да се очува објекат који је, иа-

ко по пореклу турски, већ постао предмет националног поштовања. На том путу било је и погрешних потеза. Једни записи говоре да су лобање нађене у кули у тренутку ослобођења извађене, освештане и достојно сахрањене. Према запису Живана Живановића, који је кулу посетио 1882. године, стоји: „Ниједне главе више нема на кули“. Да ли је неко сахрањене лобање враћао у грађевину или су у њу узиђиване оне из горњег дела који се урушио и пао у унутрашњост, сада није ни важно. Очигледно је да је и након ослобођења Ниша број лобања варирао, што се може посматрати као последица несналажења и неодлучности у поступању са затеченом грађевином.

Оно што је сигурно јесте да се од почетка назирао правац у коме ће се кретати однос према Ћеле-кули у новим околностима. Грађевина је убрзо по ослобођењу наткривена како би било спречено њено даље пропадање, што говори о јасној намери да буде сачувана, а на крову заштитне дрвене конструкције истакнут је крст, чиме је наглашен сакрални карактер који је у том тренутку приписиван Ћеле-кули. Тако је 1892. освештан темељ за цркву која је требало да наткрије трошну грађевину. Уз бројне новчане прилоге црква је изграђена након две године по пројекту архитекте Димитрија Лека. У времену у коме су широм Србије ницали споменици који су, следећи европске узоре, величали др-

жавнике и заслужне појединце из области науке и културе, подигнут је један сакрални објекат другачији од других, а који се истовремено ничим не уклапа у европску споменичку културу тог доба. Разлог због кога је сакрално превагнуло над секуларним у деценију и по дугом процесу уобличавања тог места сећања може се тражити у чињеници да управо земни остаци ратника Ћеле-кулу чине оним што јесте, дају јој симболичку снагу, аутентичност и буде знатижељу код посетиоца, било да је Србин или странац. Утапање грађевине у спомен-цркву био је једини начин да се истовремено уваже и хришћанска потреба за сахрањивањем и национална потреба за очувањем споменика у затеченом облику.

То што је Ћеле-кула као споменик и место сећања уобличена скоро читав век након боја на Чегру омогућило је да се тежиште емотивног односа према њој од самог почетка премести са непријатне чињенице смрти великог броја људи на однос према идеји за коју су животи жртвовани. Свака наредна годишњица значајне даље померање у том правцу. Као споменик чији је корен битка из прошлости и овај је омогућавао да се зависно од актуелних политичких прилика прославама годишњице, а нарочито оним јубиларним, да мање или више наглашен војнички карактер.

О томе како је могуће једно место сећања ставити у контекст вековне борбе за слободу, сведочи обележавање

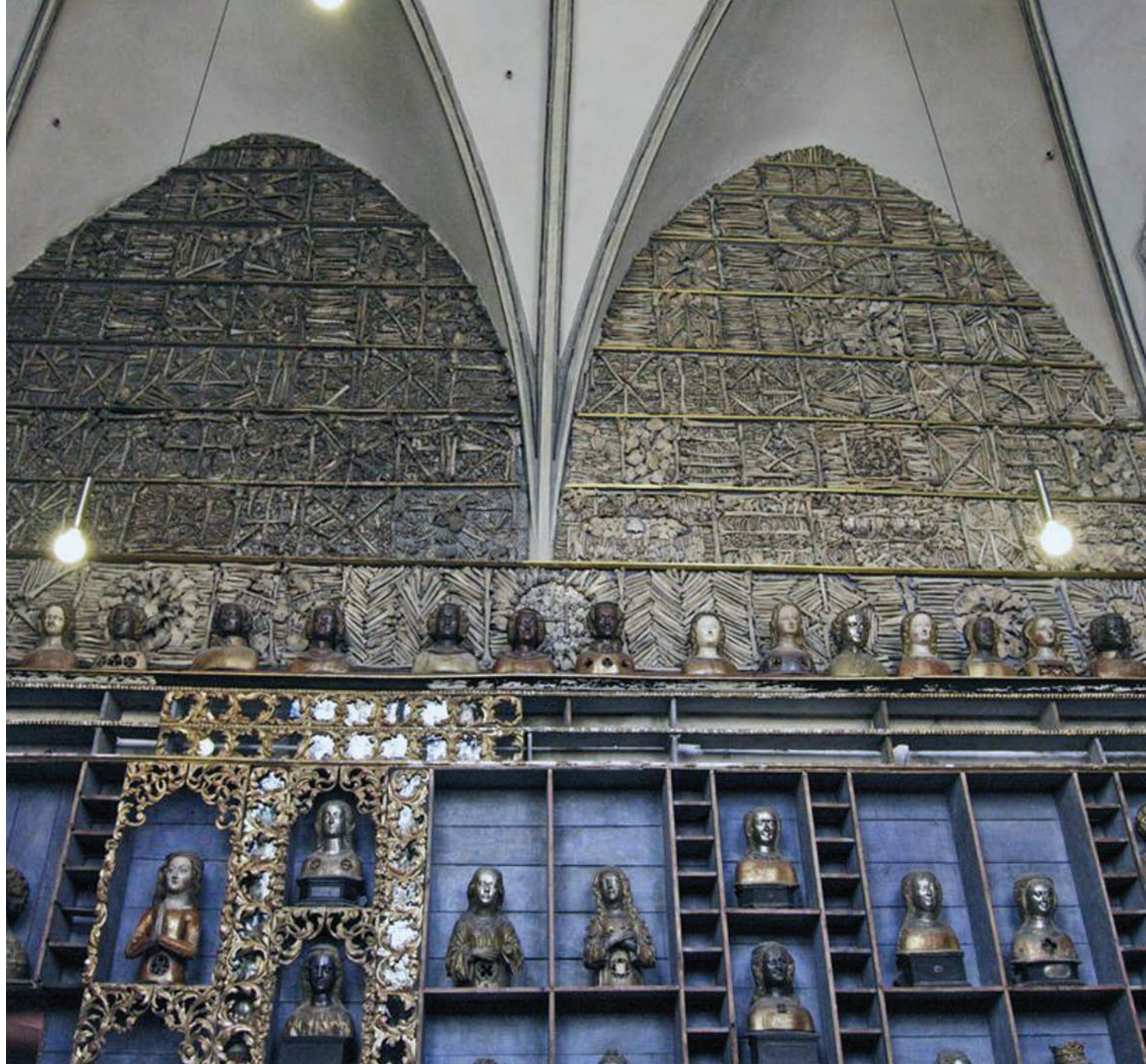
130 година od боја на Чегру, које је почело свечаним скупом 1938. и трајало путем разних манифестација годину дана. На великом скупу испред Ћеле-куле говор, пун верског и националног набоја, одржао је епископ нишки Јован који је рекао: „Сад већ улазимо у 130. годину од како је Стеван Синђелић са својим друговима на Чегру јуначки погинуо за крст часни и слободу златну. Они јуначки погибоше. Турци као победници понова овладаше српским земљама и од јуначких глава сазидаше ову Ћеле-кулу. Али помен и величина Светог Саве нису умањени спаљивањем његовог светог Тела него где је трунка пепела му пала ту је нова љубав у роду засијала. Тако се после јуначке погибије Стевана Синђелића и његових другова, после првог српског устанка и јуначке борбе под вождом Карађорђејем још више осећало дејство неумрлих српских хероја, све више појачавала љубав за ослобођење, јачао дух пожртвовања и самопоуздања.“ Поредџи Ћеле-кулу са библијским бунаром, кога је у пустињи недалеко од Јерусалима праотац Јевреја Јаков подигао својим синовима, унуцима и целом Израиљу, а на коме су се током векова осим Јевреја напајали и сви путници, па и сам Христ, епископ даље каже: „...Такав задатак као Јаковљев бунар поред друма имала је Ћеле кула... Ту су навраћали и налазили духовног окрепљења и знани и незнани. Ту су свраћали, као на изворе хладне воде, странци и дивили

се турском варварству а српској храбрости, јунаштву, патриотизму и пожртвовању. Ту су навраћали наши војници и војсковође, наши научници и ученици ту су као на извору хладне воде напајали душе своје храброшћу, јунаштом и патриотизмом....” Овај говор је добар пример како једно место сећања које обилује симболичком снагом омогућава да се у исти контекст ставе актуелни тренутак, борбе и страдања из ближе и даље прошлости и непролазни библијски мотиви.

Што време више одмиче чини се да симболички капацитет једног тако осмишљеног места сећања постаје све већи. Повезивањем верског објекта, остатака турске куле упозорења и народног памћења једног историјског догађаја уоквирен је садржај који далеко у будућности треба да буде темељ обликовања националне свести и сталног одржавања емотивног набоја у односу према властитој прошлости. Поштовање које је исказивано према страдалим устаницима сада се у свести народа могло обликовати кроз призму недавне победе над Турцима. Давно изгубљена битка и огроман број погинулих, са чијим телима је победник изразито нехумано поступио, захваљујући моралној снази Синђелићевог поступка и коначном резултату вишевековног сукоба, добили су ново значење – жртвовање које има смисла. Страдање устаника више нико није могао доживљавати као узалудно. Оно у новом контексту и те како има смисао као залог те и будућих победа. Синђелићев поступак у колективној свести постаје чин достојан дивљења, избор у који се не сумња и путоказ за пожељно поступање у свакој сличној ситуацији. У овако осмишљеном гледању на прошлост одрастаће будуће генерације. О снази ове слике у колективном памћењу говори то да и је у свим ратовима који су уследили могао да се пронађе мање или више сличан пример јунаштва и жртвовања.

Црква као споменик

То што је над њом саграђена црква обавезује нас да Ћеле-кулу више не посматрамо као остатак некадашње турске упозоравајуће грађевине. Оно што треба посматрати је и црква која чува земне остатке ратника. То је сада неодојива целина. Спомен-црква је нарочита врста споменика, карактеристична углавном за православне културе. Кости погинулих, полагањем у крипту у оквиру цркве, постају својеврсне реликвије добијајући безмало светачки карактер. Одајући на тај начин поштовање погинулима, нација, у којој је и поред могуће одвојености цркве од државе верско опредељење снажна национална одредница, сакрализује саму себе и вредности на којима почива, а жртве положене за национални интерес у јавности добијају светачки ореол. То не мора нужно бити црква у којој су положени земни остаци војника попут оних на Зејтинлику или у Лазаревцу. Саме жртве, познате или непознате, са својим конкретним судбинама овде су у другом плану у односу на идеју коју нација сакрализује клањајући се жртвама. Овако изграђен однос према жртвама омогућава да чак и невини пострадали цивилне жртве постхумно постану судионици рата. Чак и пасиван отпор пружен непријатељу може да буде довољно снажан носилац патриотских осећања у будућности.

Какво је место цркве над Ћеле-кулом међу осталим црквама које су подигнуте да би чувале кости погинулих. Међу многим црквама које чувају кости погинулих у ратовима она је свакако јединствена, јер је временски и симболички млађа од куле. Може се рећи да је из куле израсла. Осим што су кости погинулих централни детаљ цркве и заузимају средишњи простор у њеној унутрашњости, она се од других разликује и по томе што је асимилвала један објекат који је подигао некадашњи непријатељ у сасвим другу чинију сврху.

Та црква је барем на просторима насељеним Србима јединствена и не знамо за сличну на Балкану. Њена необичност допринела је да се често без озбиљних разлога сврстава међу такозване „цркве од костију“. Многи европски градови као једну од својих знаменитости или чак туристичких атракција представљају цркве или капеле у којима можемо видети мноштво костију, лобања или комплетних скелета. Таквих цркава има у Италији, Португалу, Чешкој, Аустрији, Немачкој... У прилици смо да у медијима сазнамо да неко и Ћеле-кулу убраја међу такве објекте. Може ли се црква изграђена над Ћеле-кулом са њима упоредити и међу њих сврстати? Да би се дао одговор на питање, потребно је

кренути од мотива који су подстакли настанак тих необичних творевина.

Ко их је и зашто подигао? Чије кости украшавају цркве које опседају туристи? У једном броју случајева ради се о скелетима давно умрлих монаха који су живели у вековима старим манастирима. Потреба да се на најбољи начин искористи скучени манастирски простор условила је преношење костију из гробља у костурнице. У томе нема

ништа необично. Ко је посетио Хиландар имао је прилику да види исти приступ, наравно без намере да се од тога прави атракција. Други случајеви обухватају скелете из давно затворених гробаља, која су због ширења градова морала бити уклоњена. Ни ту ништа није необично. Сваки град пре или касније има потребу да простор напуштеног гробаља корисније употреби. Али откуд потреба да се ти скелети употребе за украшавање унутрашњости цркве, прављење олтара, лустера, геометријских облика, исписивање религијских порука... Одговор лежи у средњовековном феномену названом „Memento mori!“.

Предмодерну Европу због честих ратова, епидемија, слабе или никакве здравствене заштите и лоших услова живота карактерисала је стална суоченост са смрћу. Верујући човек средњег века се са њом суочавао лакше него модерни, а његова чврста вера опомињала га је да у овом животу мора да води рачуна о својој посмртној судбини. Сазнање да смо сви смртни без обзира на старост, пол и друштвени статус и веровање да ће чињење током живота определити човеков статус после смрти сажета су у максиму која опомиње – „Memento mori!“ – „Сети се смрти!“. Иза ове максиме која се у европској култури дуго одржавала остали су значајни трагови у фолклору и уметности, нарочито сликарству. Потреба да се вернику укаже на његову смртност и неизбежност суда после смрти и истовремена жеља да се остаци одавно мртвих на неки начин сачувају родила је и необичне цркве и капеле украшене костима и лобањама. Све су оне опомињале: „Memento mori!“. У савременом друштву, у коме људи немају слуха за ову врсту опомене, оне су пре свега туристичка атракција.

Једна међу њима се ипак по нечему издваја. То је Златна капела при Цркви Свете Урсуле у Келну, иза које стоји занимљиво предање које осталим „црквама од костију“ недостаје. Према предању ранохришћанску мученицу принцезу Урсулу убили су Хуни, заједно са њених једанаест пратиља, негде у близини данашњег Келна. Било је то у другој половини четвртог века. Како обично бива, предање је број убијених девојака увећало на целих једанаест хиљада. Њиховим костима је, како се дуго веровало, украшена Златна капела при цркви посвећеној Светој Урсули. То је цркви давало велику симболичку снагу. Модерним истраживањем установљено је да је број скелета ипак много мањи од замишљених једанаест хиљада и да нису сви женски. Претпоставља се, основано, да су кости извађене из гробаља које је откривено приликом изградње цркве и употребљене

по рецепту „Memento mori!“ . То место данас није место ходочашћа нити неког посебног националног култа. Ако је у прошлости и било поштовано, данас се може рећи да је најпре само једна од туристичких атракција Келна.

Јасно је да се „цркве од костију“ па ни Златна капела, иако рекло би се најаутентичнија међу њима, не могу упоређивати са црквом која наткрива Ђеле-кулу. У време у коме је Ђеле-кула добијала своје значење и коначан облик у Европи, па тиме и у православној Србији, није било места за творевине чија је основна намена опомена „Сети се смрти!“ . Мотив градитеља цркве био је очување куле и изградња једног места сећања. Иако јесте необична и занимљива она за Србе није туристичка атракција. У основи цркве је Ђеле-кула, која је својим настанком и интерпретацијом чини аутентичном и неупоредивом. У том смислу „црквама од костију“ недостаје управо оно што Ђеле-кула даје својој цркви – јасно порекло и значај онога што чувају, аутентични догађаји на којима почивају и снажно колективно памћење на коме је изграђен национални култ.

У неким текстовима који обрађују тематику настанка Ђеле-куле и процес преобликовања значења кроз који је прошла након ослобођења Јужне Србије, може се срести израз „антиспоменик“. Шта је антиспоменик и да ли Ђеле-кула спада у ту категорију? Да ли је то била у време турске власти? Да ли њена форма, атипична за оно што иначе сматрамо спомеником, чини да се она може сматрати антиспомеником?

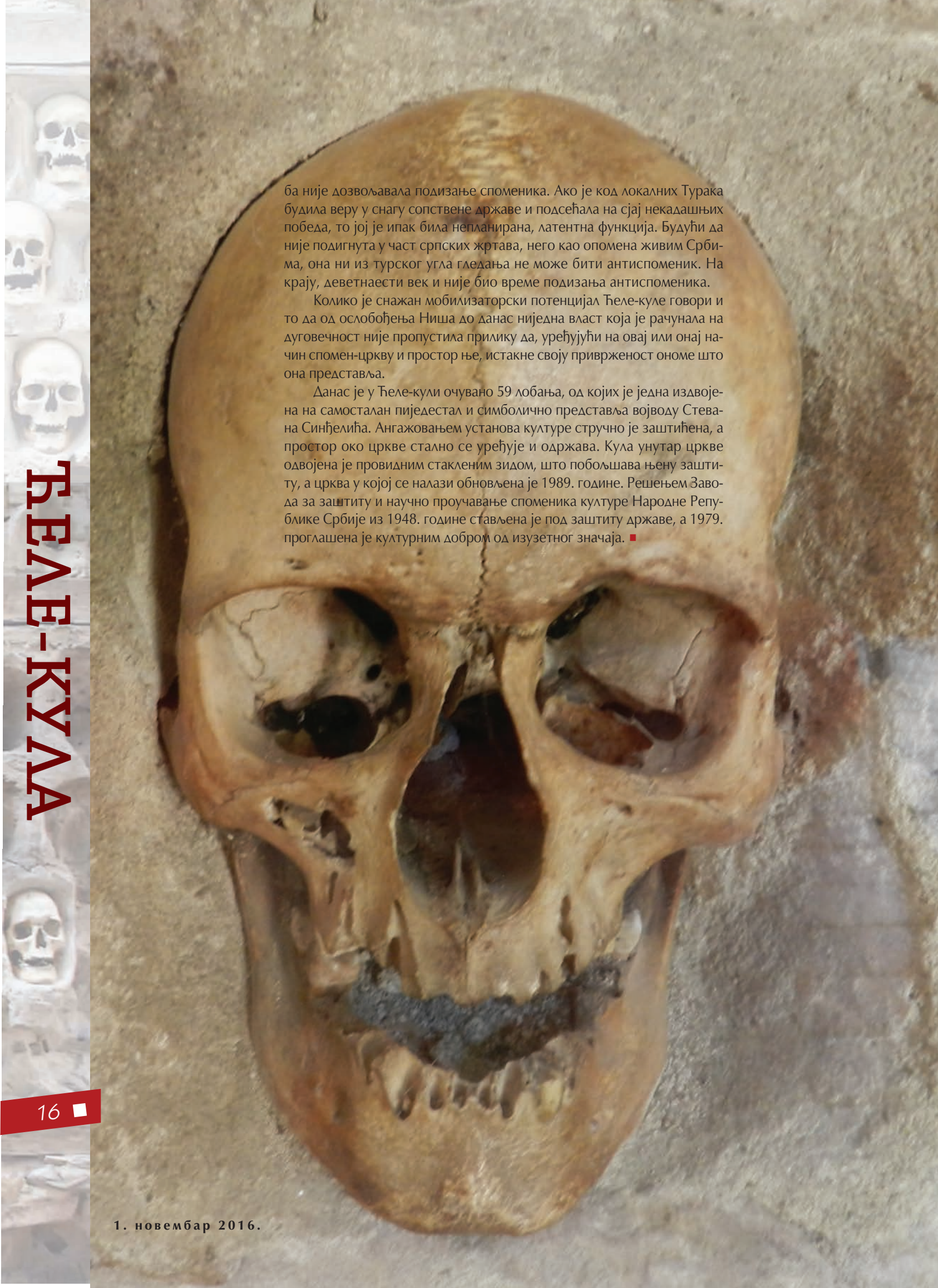
Одгонетнимо најпре шта је антиспоменик. Његова појава везује се за постмодерни покушај довођења у питање монолитног гледања на прошлост, било на глобалном или на националном нивоу. Док класичним спомеником нација слави несумњиви сјај властитих победа, истиче невиност властитих жртава и уверава у бесмртност нације, намена антиспоменика је да провокацијом доведе до размишљања. Он баца критичко светло на властиту прошлост. Говори о могућој кривици и покајању. Типичан пример антиспоменика, којих иначе нема много, јесте онај посвећен убијеним Јеврејима Европе, подигнут у Берлину 2005. године. Подигла га је на јавној површини немачка држава.

Посматрана из српске визуре, од када је Ниш део српске државе, Ђеле-кула је типичан споменик властитим жртвама палим у борби за слободу. Без обзира на то што се ради о остацима турске грађевине подигнуте са другим циљем, Ђеле-кула посматрана из српског угла не може бити антиспоменик. Она је, очувањем остатака турске грађевине и изградњом цркве над њима, постала српски национални споменик који се данас тако и доживљава.

Ђеле-кула данас

Знајући са којим циљем је подигнута, Ђеле-кула се из турске визуре уопште не може сматрати спомеником, тим пре што исламска култура оног до-

ба није дозвољавала подизање споменика. Ако је код локалних Турака будила веру у снагу сопствене државе и подсећала на сјај некадашњих победа, то јој је ипак била непланирана, латентна функција. Будући да није подигнута у част српских жртава, него као опомена живим Србима, она ни из турског угла гледања не може бити антиспоменик. На крају, деветнаести век и није био време подизања антиспоменика.

Колико је снажан мобилизаторски потенцијал Ђеле-куле говори и то да од ослобођења Ниша до данас ниједна власт која је рачунала на дуговечност није пропустила прилику да, уређујући на овај или онај начин спомен-цркву и простор ње, истакне своју приврженост ономе што она представља.

Данас је у Ђеле-кули очувано 59 лобања, од којих је једна издвојена на самосталан пиједестал и симболично представља војводу Стевана Синђелића. Ангажовањем установа културе стручно је заштићена, а простор око цркве стално се уређује и одржава. Кула унутар цркве одвојена је провидним стакленим зидом, што побољшава њену заштиту, а црква у којој се налази обновљена је 1989. године. Решењем Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије из 1948. године стављена је под заштиту државе, а 1979. проглашена је културним добром од изузетног значаја. ■